

Ir. J.M. Biemans

No.2.5

**DE TUINBOUW IN BERGEN OP ZOOM
EN OMGEVING**

**Een onderzoek naar enkele aspecten van de tuinbouw
in Zuidwest-Brabant**

Augustus 1968

**Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Streekonderzoek**

476175

Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	5
INLEIDING	7
§ 1. Doel van het onderzoek	7
§ 2. Indeling van het rapport	8
HOOFDSTUK I	
ENKELE ALGEMENE GEGEVENS OVER DE TUINBOUW IN BERGEN OP ZOOM EN OM- GEVING	9
§ 1. Het tuinbouwareaal	9
§ 2. De veilingomzet en het aantal aan- voerders	10
§ 3. De deelneming aan het lager tuinbouw- onderwijs	12
HOOFDSTUK II	
DE ONTWIKKELING VAN HET AANTAL BEDRIJVEN MET TUINBOUW, 1962-1965	13
HOOFDSTUK III	
DE TUINBOUWGEWASSEN EN DE OPPER- VLAKTE TUINBOUW PER BEDRIJF	16
§ 1. De tuinbouwgewassen	16
§ 2. De oppervlakte tuinbouw per bedrijf	18
HOOFDSTUK IV	
DE LEEFTIJDOPBOUW VAN DE BEDRIJFS- HOOFDEN EN DE OPVOLGINGSSITUATIE	20
§ 1. De leeftijdsopbouw van de bedrijfs- hoofden	20
§ 2. De opvolgingssituatie	21
HOOFDSTUK V	
DE BIJZONDERE PROBLEMATIEK VAN DE TUINBOUW IN DE GEMEENTE BERGEN OP ZOOM: DE ONTEIGENINGEN	23
§ 1. De bedrijven met tuinbouw die in de periode 1962-1965 als gevolg van ont- eigening zijn verdwenen	24
§ 2. De bedrijven met tuinbouw die in de periode 1947-1965 gedeeltelijk zijn onteigend	24
§ 3. De bedrijven met tuinbouw die in de komende jaren naar alle waarschijn- lijkheid geheel zullen worden onteigend	25
§ 4. Slotopmerking	25
SAMENVATTING	26

Woord vooraf

In Noord-Brabant en Limburg komt de tuinbouw in diverse vormen en in uiteenlopende stadia van ontwikkeling voor. Tot nu toe is er van onderzoekzijde nog betrekkelijk weinig aandacht geschonken aan de tuinbouw in deze provincies. Mede als gevolg hiervan ontbrak tot dusverre een inzicht in de problematiek en in de ontwikkelingstendenties van de tuinbouwsector in het zuiden des lands.

Om in deze leemte aan informatie te voorzien werd door het Landbouw-Economisch Instituut besloten een onderzoek in te stellen naar de structuur van de tuinbouw in Noord-Brabant en Limburg, de ontwikkelingstendenties en de oorzaken van eventuele stagnaties. Het leek gewenst het onderzoek in étappes uit te voeren. Wat Noord-Brabant betreft werd - op voorstel van het toenmalige Provinciale Onderzoekcentrum voor de Land- en Tuinbouw in deze provincie - besloten om in Bergen op Zoom en omgeving met het onderzoek te beginnen. In dit gebied leken zich nl. de dringendste problemen voor te doen.

Het onderzoek naar de tuinbouw in Bergen op Zoom en omgeving werd verricht door Ir. J.M. Biemans van de Afdeling Streekonderzoek, onder leiding van Ir. A.L.G.M. Bauwens. Het concept-verslag werd besproken in de "Commissie Sociaal-Economisch Onderzoek" van de "Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Land- en Tuinbouw in Noord-Brabant".

De Directeur,

(Dr. A. Maris)

's-Gravenhage, augustus 1968.

INLEIDING

§ 1. Doel van het onderzoek

Met betrekking tot de tuinbouw in en rond Bergen op Zoom dient onderscheid gemaakt te worden tussen de tuinbouw in Bergen op Zoom enerzijds en de tuinbouw in de omliggende gemeenten anderzijds.

In Bergen op Zoom is van oudsher tuinbouw aanwezig. Reeds in de vijftiende eeuw werd er groente en fruit geproduceerd, zowel voor de voorziening in de eigen behoeften als voor de handel. De tuinders wonen voor een zeer belangrijk deel in Bergen op Zoom zelf en hebben hun tuinland aan de rand van de stad. Ten behoeve van de stadsuitbreiding hebben vrij veel onteigeningen plaatsgehad. Daardoor is een aanzienlijke oppervlakte goede tuinbouwgrond verloren gegaan en raakte een aantal tuinders hun bedrijf of een deel ervan kwijt.

De tuinbouw in de omliggende gemeenten is van betrekkelijk recente datum. Tot omstreeks 1900 komt de tuinbouw nog vrijwel alleen voor in de stad Bergen op Zoom en in haar directe omgeving. Pas in de loop van deze eeuw heeft de tuinbouw zich geleidelijk over de omliggende gemeenten uitgebreid. In 1930 komt behalve in Bergen op Zoom ook in Halsteren en Woensdrecht reeds enige tuinbouw voor. Vooral in de periode na de Tweede Wereldoorlog is het tuinbouwareaal in de gemeenten rondom Bergen op Zoom sterk toegenomen. De ontwikkeling werd hier in tegenstelling tot Bergen op Zoom niet geremd door onteigeningen.

Om nader geïnformeerd te worden over de aard en de betekenis van de tuinbouw in Bergen op Zoom en omgeving en de problemen die zich in dit gebied voordoen, verzocht het Provinciale Onderzoekcentrum voor de Land- en Tuinbouw in Noord-Brabant het Landbouw-Economisch Instituut een onderzoek in te stellen. Het onderzoek zou plaats moeten hebben in de volgende gemeenten: Bergen op Zoom, Halsteren, Ossendrecht, Woensdrecht en Wouw. Besloten werd dat het onderzoek beperkt van opzet zou zijn; er zou slechts ingegaan worden op de volgende punten:

- de ontwikkeling van het aantal bedrijven met tuinbouw;
- de tuinbouwgewassen;
- de oppervlakte tuinbouwgewassen per bedrijf;
- de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden;
- de opvolgingssituatie;
- de onteigeningsproblematiek in de gemeente Bergen op Zoom.

Het onderzoek werd uitgevoerd in 1966 en 1967 en heeft betrekking op de periode 1962-1965.

Vooraf zij er nog op gewezen dat de tuinbouw in het onderzoeksgebied slechts een gedeelte vormt van de tuinbouw in West Noord-Brabant. Bij de interpretatie van de onderzoekresultaten dient hiermee rekening te worden gehouden.

§ 2. Indeling van het rapport

Het verslag van het onderzoek is als volgt ingedeeld.

Hoofdstuk I bevat enkele algemene gegevens over de tuinbouw in Bergen op Zoom en omgeving. Deze gegevens zijn ontleend aan de algemene statistieken.

De hoofdstukken II t/m V geven de eigenlijke onderzoekresultaten weer. In hoofdstuk II wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van het aantal bedrijven met tuinbouw. Vervolgens wordt aandacht geschonken aan de tuinbouwgewassen en aan de oppervlakte tuinbouw per bedrijf (hoofdstuk III). Daarna wordt de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden en de opvolgingssituatie aan de orde gesteld (hoofdstuk IV). In hoofdstuk V tenslotte wordt ingegaan op de bijzondere problematiek van de tuinbouw in de gemeente Bergen op Zoom: de onteigeningen.

HOOFDSTUK I

Enkele algemene gegevens over de tuinbouw in Bergen op Zoom en omgeving

Alvorens over te gaan tot de rapportering van de eigenlijke onderzoekresultaten zullen wij in dit hoofdstuk enkele algemene gegevens over de tuinbouw in Bergen op Zoom en omgeving vermelden.

§ 1. Het tuinbouwareaal

Zoals uit tabel 1 naar voren komt, is het tuinbouwareaal in het gebied van onderzoek vrij snel toegenomen. Met name 1962, 1963 en 1964 geven zeer hoge cijfers te zien. In 1965 is een daling opgetreden, die waarschijnlijk het gevolg is van de afgenomen betekenis van de contractteelt. Daarna is weer een duidelijke stijging waar te nemen. Vergelijkt men de ontwikkeling in Bergen op Zoom en omgeving met de provinciale en de landelijke cijfers, dan blijkt het tuinbouwareaal in het onderzoekgebied aanmerkelijk sterker te zijn toegenomen dan in Noord-Brabant en Nederland.

Tabel 1. Het tuinbouwareaal, 1950-1967

	Bergen op Zoom en omgeving		Noord-Brabant		Nederland	
	ha	index	ha	index	ha	index
1950	983	100	15231	100	131763	100
1955	1078	110	14425	95	125210	95
1960	1205	123	16181	106	130677	99
1961	1271	129	16131	106	130673	99
1962	1685	171	18894	124	138025	105
1963	1753	178	20354	134	142595	108
1964	1698	173	20107	132	138538	105
1965	1425	145	17063	112	128391	97
1966	1655	168	17984	118	129570	98
1967	1692	172	18953	124	131276	100

Bron: C.B.S., Landbouwtellingen.

De uitbreiding van de oppervlakte tuinbouw is niet in alle gemeenten even groot geweest. Bergen op Zoom neemt duidelijk een aparte positie in. Na een afnemng in de jaren 1964 en 1965 is er in de beide laatste jaren in de omliggende gemeenten weer een toeneming van het tuinbouw-areaal te constateren. Bergen op Zoom geeft na 1962 echter een voortgaande daling te zien. In dit verband dient ook bedacht te worden dat er per 1 januari 1962 tussen Bergen op Zoom en Halsteren een grenscorrectie heeft plaatsgevonden. Bij deze grenscorrectie ging er zowel tuinbouwgrond van Halsteren naar Bergen op Zoom als omgekeerd. De oppervlakte tuinbouwgrond, die Halsteren moest afstaan, was evenwel beduidend groter. Indien de grenscorrectie met Halsteren niet zou hebben plaatsgehad, zou de daling van de tuinbouwoppervlakte in Bergen op Zoom nog groter zijn geweest dan nu uit de cijfers van tabel 2 naar voren komt.

Tabel 2. Het tuinbouwareaal in Bergen op Zoom en omgeving, 1950-1967

	Bergen op Zoom		Overige gemeenten		Gebied	
	ha	index	ha	index	ha	index
1950	459	100	524	100	983	100
1955	438	95	640	122	1078	110
1960	460	100	745	142	1205	123
1961	458	100	813	155	1271	129
1962	549	120	1136	217	1685	171
1963	535	117	1218	232	1753	178
1964	504	110	1194	228	1698	173
1965	424	92	1001	191	1425	145
1966	403	88	1252	239	1655	168
1967	376	82	1316	251	1692	172

Bron: C.B.S., Landbouwtellingen.

In de voorgaande cijfers zijn de opengrondstuinbouw en de glastuinbouw te zamen genomen. Gaat men de ontwikkeling van het glasareaal sinds 1962 na, dan blijkt het volgende. In 1962 was er in Bergen op Zoom 4 ha glas, in 1965 5 ha en in 1967 6 ha. Voor de omliggende gemeenten waren deze cijfers: 1 ha (1962), 2 ha (1965) en 4 ha (1967).

§ 2. De veilingomzet en het aantal aanvoerdere

Tabel 3 (op blz. 11) geeft een beeld van de ontwikkeling van de nettoveilingomzet sinds 1962. Uiteraard bevatten de cijfers uit tabel 3 niet de omzet van de op contractbasis geteelde tuinbouwprodukten.

Zoals uit tabel 3 blijkt is de nettoveilingomzet in het gebied van onderzoek in de periode 1962-1965 toegenomen met 9%. Na 1965 is er sprake van enige daling. Nederland en Noord-Brabant geven voor wat de pe-

riode 1962-1965 betreft, eveneens een stijging van de veilingomzet te zien; na dit jaar treedt er echter weinig verandering op.

Tabel 3. De nettoveilingomzet, 1962-1967

	Bergen op Zoom		Overige gemeenten		Gebied	
	abs.	index	abs.	index	abs.	index
	in gld.		in gld.		in gld.	
1962	2 438 269	100	2 442 456	100	4 880 725	100
1965	2 557 835	105	2 773 236	114	5 331 071	109
1966	2 047 800	84	2 607 888	107	4 655 688	95
1967	2 287 227	94	2 486 513	102	4 773 740	98

Bron: veilingen te Bergen op Zoom en te Roosendaal.

Vervolgens het aantal veilingaanvoeders. Hiervan geeft tabel 4 een beeld. Het blijkt dat het aantal aanvoeders vrij sterk is gedaald. Tussen Bergen op Zoom en de overige gemeenten bestaat er wat dit betreft weinig verschil, althans wanneer men de jaren 1962 en 1967 met elkaar vergelijkt.

Tabel 4. Aantal aanvoeders, 1962-1967

	Bergen op Zoom		Overige gemeenten		Gebied	
	abs.	index	abs.	index	abs.	index
1962	239	100	861	100	1100	100
1965	197	82	628	73	825	75
1966	193	81	578	67	771	70
1967	163	68	559	65	722	66

Bron: veilingen te Bergen op Zoom en te Roosendaal.

Doordat het aantal aanvoeders sterker is gedaald dan de nettoveilingomzet, is uiteraard de nettoveilingomzet per aanvoeder gestegen. Tabel 5 (op blz. 12) geeft een overzicht van het aantal aanvoeders, verdeeld naar veilingomzet. Vergelijkt men Bergen op Zoom met de omliggende gemeenten, dan blijkt dat in Bergen op Zoom naar verhouding meer aanvoeders een hogere omzet noteerden dan in de omliggende gemeenten.

Tabel 5. Aantal aanvoeders naar nettoveilingomzet, 1962-1967

Nettoveiling- omzet	Percentage van de aanvoeders								
	Bergen op Zoom			Ov. gemeenten			Gebied		
	1962	1965	1967	1962	1965	1967	1962	1965	1967
< f. 1 000	22	18	16	52	33	35	46	29	31
f. 1 000 - f. 5 000	23	24	29	30	41	39	28	37	37
f. 5 000 - f.10 000	17	14	9	10	14	13	12	14	12
f.10 000 - f.20 000	20	18	17	6	8	7	9	11	9
≥ f.20 000	18	26	29	2	4	6	5	9	11
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: veilingen te Bergen op Zoom en te Roosendaal.

§ 3. De deelneming aan het lager tuinbouwonderwijs

Sinds 1962/63 vertoont het aantal leerlingen, dat lager tuinbouwonderwijs volgt aan de lagere agrarische school te Bergen op Zoom, een daling. Dit is weergegeven in tabel 6.

Tabel 6. Het aantal leerlingen van de lagere tuinbouwschool te Bergen op Zoom

	Aantal leerlingen
1962/1963	69
1963/1964	66
1964/1965	61
1965/1966	53
1966/1967	45

Bron: Ministerie van Landbouw en Visserij.

Hoewel waarschijnlijk ook leerlingen van buiten het gebied van onderzoek de school te Bergen op Zoom zullen bezoeken, mag toch wel worden aangenomen, dat het merendeel afkomstig is uit de gemeenten Bergen op Zoom, Halsteren, Ossendrecht, Woensdrecht en Wouw. Aan het begin van het schooljaar 1967/68 is de lagere agrarische school te Hoogerheide opgeheven. De leerlingen van deze laatste school volgen thans onderwijs op de school te Bergen op Zoom. In verband hiermee is de tuinbouwschool te Bergen op Zoom met ingang van het schooljaar 1967/68 omgevormd tot lagere land- en tuinbouwschool. Het totale leerlingenaantal bedraagt thans 76. Een splitsing naar landbouw- en tuinbouwleerlingen is voor het laatste schooljaar niet mogelijk, aangezien in de eerste twee klassen algemeen basisonderwijs wordt gegeven. Pas in de 3e en de 4e klas vindt de splitsing in landbouw- en tuinbouwafdeling plaats.

HOOFDSTUK II

De ontwikkeling van het aantal bedrijven met tuinbouw, 1962-1965

Zoals uit tabel 7 naar voren komt, is in het onderzoekgebied het aantal bedrijven met tuinbouw - d.w.z. tuinbouwbedrijven, landbouwbedrijven met tuinbouw en "bedrijven" met tuinbouw van niet-agrariërs en van rustende boeren en tuinders - in de periode 1962-1965 afgenomen met 11%. Dit betekent een gemiddelde jaarlijkse afnemng van ongeveer 3,7%. Zeer sterk was de daling in Bergen op Zoom (16%). In de andere onderzoekgemeenten was de afnemng van het aantal bedrijven met tuinbouw aanzienlijk geringer (9%).

Tabel 7. Het aantal bedrijven met tuinbouw, 1962 en 1965

	Aantal bedrijven met tuinbouw								
	totaal			agrarisch hoofdberoep			niet-agrarisch hoofdberoep 1)		
	1962	1965	index (1962 = 100)	1962	1965	index (1962 = 100)	1962	1965	index (1962 = 100)
Bergen op Zoom	243	204	84	201	149	74	42	55	131
Overige gemeenten	<u>634</u>	<u>577</u>	<u>91</u>	<u>377</u>	<u>356</u>	<u>94</u>	<u>257</u>	<u>221</u>	<u>86</u>
Gebied	877	781	89	578	505	87	299	276	92

1) Inclusief rustende boeren en tuinders.

Vervolgens blijkt uit tabel 7 dat in Bergen op Zoom het aantal bedrijven met tuinbouw, waarvan het bedrijfshoofd een agrarisch hoofdberoep heeft (land- of tuinbouwer dus), wel bijzonder sterk is gedaald. In de drie jaren tussen 1962 en 1965 heeft een vermindering met 26% plaatsgehad. Dit komt neer op een afnemng van ongeveer 8,7% gemiddeld per jaar. Daarentegen geeft het aantal "bedrijven" met tuinbouw, waarvan het bedrijfshoofd een niet-agrarisch hoofdberoep heeft of rustend boer of tuinder is, een sterke stijging te zien. Deze ontwikkelingen hangen ongetwijfeld voor een belangrijk deel samen met de onteigening van tuinbouwgronden. Hierdoor is op een aantal bedrijven de beschikbare oppervlakte te klein geworden en hebben de desbetreffende bedrijfshoofden een niet-agra-

risch hoofdberoep gekozen.

De ontwikkeling in de overige onderzoeksgemeenten is duidelijk anders verlopen. Weliswaar valt ook hier een daling (6%) te constateren voor wat betreft het aantal bedrijven met tuinbouw, waarvan het bedrijfshoofd een agrarisch hoofdberoep heeft, doch deze daling is lang niet zo sterk als in Bergen op Zoom. Het aantal "bedrijven" met tuinbouw, waarvan het bedrijfshoofd een niet-agrarisch hoofdberoep heeft of rustend boer of tuinder is, blijkt eveneens te zijn gedaald (14%).

De gesignaleerde daling van het aantal bedrijven met tuinbouw, waarvan het bedrijfshoofd een agrarisch hoofdberoep heeft, is zeer waarschijnlijk mede een gevolg geweest van de omstandigheid, dat er in 1965 slechts zeer beperkte mogelijkheden waren om tuinbouw op contract te bedrijven. Dit geldt vooral voor de omliggende gemeenten, waar - zoals verder uit dit hoofdstuk zal blijken - naar verhouding veel landbouwbedrijven met tuinbouw voorkomen. Juist op deze bedrijven is de contractteelt belangrijk. Het een en ander betekent vermoedelijk dat de daling van 6%, die de omringende gemeenten te zien gaven, op zijn minst voor een deel is veroorzaakt door het teruglopen van de contractteelt en bijgevolg waarschijnlijk als incidenteel moet worden beschouwd.

Ten einde enig inzicht te krijgen in de mate waarin de tuinbouw voorkomt op tuinbouwbedrijven enerzijds en landbouwbedrijven anderzijds, zijn de in 1965 aanwezige bedrijven, voor zover het bedrijfshoofd een agrarisch hoofdberoep heeft, verdeeld in "overwegend tuinbouwbedrijven" en "overwegend landbouwbedrijven". Bij de indeling werd het volgende globale criterium gehanteerd. Indien de tuinbouwsector 50% of meer van de totale arbeidsbehoefte van het bedrijf voor haar rekening nam, dan werd het bedrijf in kwestie als "overwegend tuinbouwbedrijf" (in het vervolg tuinbouwbedrijf te noemen) aangemerkt. Was dit percentage lager dan 50%, dan werd het bedrijf als "overwegend landbouwbedrijf" (landbouwbedrijf) beschouwd. De resultaten van deze indeling zijn neergelegd in tabel 8.

Tabel 8. Bedrijven met tuinbouw, 1965 (agrarisch hoofdberoep)

	Totaalaantal bedrijven met tuinland	Waarvan:			
		overwegend tuinbouwbedrijf		overwegend landbouwbedrijf	
		aantal	perc.	aantal	perc.
Bergen op Zoom	149	117	79	32	21
Overige gemeenten	356	134	38	222	62
Gebied	505	251	50	254	50

Er blijkt een duidelijk verschil te bestaan tussen Bergen op Zoom en de overige gemeenten. In Bergen op Zoom behoort het merendeel van de bedrijven met tuinland (nl. 79%) tot de categorie van de tuinbouwbedrijven en slechts 21% tot die van de landbouwbedrijven. In de andere gemeenten

liggen de verhoudingen omgekeerd. Daar bedragen deze percentages respectievelijk 38 en 62.

De in het begin van dit hoofdstuk geschetste ontwikkelingen ten aanzien van de aantallen bedrijven van bedrijfs hoofden met een agrarisch en een niet-agrarisch hoofdberoep (inclusief rustende boeren en tuinders) hebben met zich meegebracht, dat het percentage van het totale tuinbouwareaal dat in gebruik is bij niet-agrariërs en rustende boeren en tuinders, in Bergen op Zoom is gestegen en in de rest van het onderzoekgebied is gedaald (tabel 9). Het percentage in gebruik bij grondgebruikers met een agrarisch hoofdberoep, is in Bergen op Zoom dienovereenkomstig gedaald en in de overige gemeenten gestegen. Verder komt uit tabel 9 naar voren dat in Bergen op Zoom 83% van het totale tuinlandareaal in gebruik is bij tuinbouwbedrijven. In de omringende gemeenten is dit 42%. Daar komt dus naar verhouding veel meer tuinbouw op landbouwbedrijven voor.

Tabel 9. Het tuinbouwareaal 1) naar hoofdberoep van de grondgebruiker 1962 en 1965

	Tuinbouwareaal in 1962			Tuinbouwareaal in 1965			
	in ha	perc. in gebruik bij grondgebr. met een agrar. hoofdberoep	in ha	percentage in gebruik bij grondgebruikers met een agrar. hoofdber. overwegend tuinb.	niet-agrar. hoofdber. landb.	niet-agrar. hoofdber. roep 2)	
Bergen op Zoom	553	96	4	419	83	9	8
Overige gemeenten	876	83	17	835	42	47	11
Gebied	1429	88	12	1254	55	35	10

1) De gegevens over de totale oppervlakte tuinland per gemeente komen niet overeen met de gegevens, vermeld in tabel 2. Dit is een gevolg van het feit, dat speciale bedrijven (stichtingen, inrichtingen e.d.) niet in het onderzoek en dus ook niet in deze en de volgende tabellen zijn opgenomen. Bovendien zijn de bedrijven met minder dan 20 are tuinland buiten beschouwing gelaten.

2) Inclusief rustende boeren en tuinders.

HOOFDSTUK III

De tuinbouwgewassen en de oppervlakte tuinbouw per bedrijf

In dit hoofdstuk zal aandacht geschonken worden aan de tuinbouwgewassen en aan de spreiding van de oppervlakte tuinbouw per bedrijf.

§ 1. De tuinbouwgewassen

Zoals blijkt uit tabel 10 is in de loop van de periode 1962-1965 de oppervlakte tuinbouw aanzienlijk teruggelopen. Vooral in Bergen op Zoom is dit het geval geweest. Wanneer wij de afzonderlijke gewassen c.q. groepen van gewassen bezien, dan kunnen wij constateren, dat het in het bijzonder de asperges, de overige groenten en de fruitteelt zijn, die in betekenis zijn gedaald. Daarentegen is de oppervlakte, beteeld met erwten, in de omringende gemeenten aanzienlijk toegenomen. De verschuivingen die zich bij de andere gewassen hebben voorgedaan, zijn naar verhouding van geringe omvang (zie tabel 10 op blz. 17).

De belangrijkste gewassen in het onderzoekgebied waren in 1965: aardbeien, asperges, erwten, overige groenten (met name bonen, prei en knolselderij) en fruit. Zij namen in genoemd jaar respectievelijk 9%, 26%, 16%, 27% en 17% van de totale oppervlakte in beslag. Tuinbouw onder glas was van relatief geringe betekenis (bijna 1%). Tussen Bergen op Zoom enerzijds en de overige gemeenten anderzijds bestaan enkele verschillen. In Bergen op Zoom is de aardbeien- en aspergeteelt naar verhouding van meer betekenis. Deze teelten namen in 1965 respectievelijk 13% en 33% van het totale tuinlandareaal in beslag. Voor de overige gemeenten bedroegen deze percentages respectievelijk 7 en 23. In de omringende gemeenten daarentegen nemen de erwten een veel belangrijker plaats in. Zoals uit het hiernavolgende nog zal blijken, komt dit gewas vooral op landbouwbedrijven voor (contractteelt). Ofschoon tuinbouw onder glas ook in Bergen op Zoom niet veel voorkomt, is zij hier toch van meer betekenis dan in de rest van het gebied. In het algemeen kan men stellen dat de tuinbouw in Bergen op Zoom iets intensiever is dan in de omliggende gemeenten.

In tabel 11 (op blz.17) is nagegaan welk gedeelte van de verschillende gewassen voorkomt op tuinbouwbedrijven, op landbouwbedrijven en op "bedrijven" van niet-agrariërs en rustende boeren en tuinders. In Bergen op Zoom zijn de tuinbouwbedrijven verreweg het belangrijkste.

In de omringende gemeenten is dit anders. De landbouwbedrijven en de bedrijven van niet-agrariërs (inclusief rustende boeren en tuinders) nemen hier respectievelijk 35% en 10% van de totale oppervlakte in beslag.

De tuinbouwbedrijven nemen vooral een belangrijk gedeelte van de totale oppervlakte aardbeien, overige groenten, fruit en overige gewassen voor hun rekening. De 198 ha erwten komen voor het grootste deel voor op de landbouwbedrijven. Deze bedrijven nemen verder een relatief belangrijk gedeelte van de totale oppervlakte asperges, overige groenten en aardappelen in beslag.

Tabel 10. Tuinbouwgewassen, 1962-1965

	Oppervlakte in ha					
	Bergen op Zoom		Overige gemeenten		Gebied	
	1962	1965	1962	1965	1962	1965
Aardbeien	50	53	65	56	115	109
Asperges	175	140	212	189	387	329
Erwten	-	4	-	198	-	202
Overige groenten	173	117	365	227	538	344
Aardappelen	4	3	23	17	27	20
Fruit	147	95	168	116	315	211
Overige gewassen	-	2	42	30	42	32
Tuinbouw onder glas	4	5	1	2	5	7
Alle gewassen	553	419	876	835	1429	1254

Tabel 11. Tuinbouwgewassen naar hoofdberoep, 1965

	Bergen op Zoom				Overige gemeenten			
	aan- tal ha	hoofdber. tuin- ders	land- bou- w	bedr.hoofd niet- agra- w riërs 1)	aan- tal ha	hoofdber. tuin- ders	land- bou- w	bedr.hoofd niet- agra- w riërs 1)
	in %	in %	in %	in %	in %	in %	in %	in %
Aardbeien	53	92	2	6	56	62	18	20
Asperges	140	71	17	12	189	38	44	18
Erwten	4	25	75	-	198	5	92	3
Overige groenten	117	86	10	4	227	54	35	11
Aardappelen	3	100	-	-	17	41	53	6
Fruit	95	93	-	7	116	69	18	13
Overige gewassen	2	100	-	-	30	63	27	10
Tuinbouw onder glas	5	100	-	-	2	100	-	-
Totaal tuinland	419	83	9	8	835	55	35	10

1) Inclusief rustende boeren en tuinders.

§ 2. De oppervlakte tuinbouw per bedrijf

In deze paragraaf zullen wij ingaan op de spreiding van de oppervlakte tuinbouw per bedrijf met tuinbouw. Achtereenvolgens worden aan de orde gesteld: de tuinbouwbedrijven, de landbouwbedrijven met tuinbouw en de "bedrijven" van niet-agrariërs (inclusief rustende personen).

In tabel 12 is de spreiding van de oppervlakte tuinbouw per tuinbouwbedrijf weergegeven. Op de eerste plaats komt naar voren dat 67% van de bedrijven minder dan 3 ha heeft en 46% minder dan 2 ha. Vervolgens blijkt dat in Bergen op Zoom de situatie iets gunstiger is dan in de rest van het onderzoeksgebied. In Bergen op Zoom nl. heeft 41% van de tuinbouwbedrijven meer dan 3 ha, terwijl dit percentage in de overige gemeenten 25% bedraagt.

Tabel 12. De spreiding van de oppervlakte tuinbouw per tuinbouwbedrijf, 1965

	Aantal bedr.	Percentage bedrijven met					> dan 300 are
		< dan 25 are	25-50 are	50-100 are	100-200 are	200-300 are	
Bergen op Zoom	117	3	2	13	20	21	41
Overige gemeenten	<u>134</u>	<u>1</u>	<u>3</u>	<u>12</u>	<u>37</u>	<u>22</u>	<u>25</u>
Gebied	251	2	3	12	29	21	33

De landbouwbedrijven hebben dooreengenomen een geringere oppervlakte tuinbouw dan de tuinbouwbedrijven. Zoals blijkt uit tabel 13 heeft 17% 3 ha of meer; 65% heeft minder dan 2 ha. De landbouwers in Bergen op Zoom hebben vaker kleinere oppervlakten tuinbouw dan hun collega's in de omliggende gemeenten.

Tabel 13. De spreiding van de oppervlakte tuinbouw per landbouwbedrijf met tuinbouw, 1965

	Aantal bedr.	Percentage bedrijven met					> dan 300 are
		< dan 25 are	25-50 are	50-100 are	100-200 are	200-300 are	
Bergen op Zoom	32	12	12	12	42	19	3
Overige gemeenten	<u>222</u>	<u>5</u>	<u>13</u>	<u>18</u>	<u>27</u>	<u>18</u>	<u>19</u>
Gebied	254	6	13	18	28	18	17

De niet-agrariërs tenslotte beschikken, zoals te verwachten was, in het algemeen over zeer kleine oppervlakten tuinland; 90% van hen heeft minder dan 1 ha. Voor Bergen op Zoom is dit 82% en voor de omliggende gemeenten 92%.

HOOFDSTUK IV

De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden en de opvolgingssituatie

§ 1. De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden

Het is in verband met de toekomstige ontwikkeling van belang een inzicht te hebben in de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden. Op grond van de verzamelde gegevens is het mogelijk dit punt nader toe te lichten. Eerst zullen wij de leeftijdsopbouw van de tuinders bezien, daarna die van de landbouwers en tenslotte de leeftijdsopbouw van de niet-agrariërs (inclusief rustende boeren en tuinders).

Zoals blijkt uit tabel 14 is 4% van de tuinders in het gebied van onderzoek 65 jaar of ouder, 22% valt in de leeftijdsklasse 55-64 jaar, 29% in de klasse van 45-54 jaar, 24% in de klasse van 35-44 jaar, 15% in de klasse van 25-34 jaar en 6% in de klasse beneden 25 jaar. Van een sterke veroudering kan dus eigenlijk niet worden gesproken. Wel valt het op, dat in Bergen op Zoom naar verhouding beduidend minder tuinders voorkomen in de beide laagste leeftijdsklassen dan in de omringende gemeenten het geval is. Terwijl in deze gemeenten 27% van de tuinders jonger was dan 35 jaar, bedroeg dit percentage in Bergen op Zoom slechts 15%. Dit betekent dat in Bergen op Zoom in de afgelopen jaren relatief weinig zoons tuinder zijn geworden. De oorzaak hiervan is waarschijnlijk dat voor een aantal Bergenopzoomse bedrijven een onteigening in het verschiet lag.

Tabel 14. De leeftijdsopbouw van de tuinders, 1965

	Bergen op Zoom		Bedrijfshoofden in overige gemeenten		het gebied	
	aantal	in %	aantal	in %	aantal	in %
< 25 jaar	4	3	12	9	16	6
25 - 34 jaar	14	12	24	18	38	16
35 - 44 jaar	34	29	27	20	61	24
45 - 54 jaar	37	32	37	28	74	29
55 - 64 jaar	25	21	26	19	51	22
> 65 jaar	3	3	8	6	11	4
Alle bedrijfs- hoofden	117	100	134	100	251	100

De leeftijdsopbouw van de landbouwers met tuinbouw is weergegeven in tabel 15 (op blz. 21).Vergeleken met de tuinders komen er bij de land-

bouwers naar verhouding minder bedrijfshoofden voor in de beide laagste en meer in de beide hoogste leeftijdsklassen. Hoewel niet direct van een sterke veroudering kan worden gesproken, valt het toch wel op, dat 34% van de bedrijfshoofden 55 jaar of ouder is. Evenals bij de tuinders komt ook hier naar voren, dat het percentage bedrijfshoofden beneden 35 jaar in Bergen op Zoom veel geringer is dan in de andere gemeenten in het gebied van onderzoek. De vermoedelijke oorzaak hiervan is ook hier zeer waarschijnlijk gelegen in de onteigeningen ten behoeve van de stadsuitbreiding.

Tabel 15. De leeftijdsopbouw van de landbouwers met tuinbouw, 1965

	Bedrijfshoofden in					
	Bergen op Zoom		overige gemeenten		het gebied	
	aantal	in %	aantal	in %	aantal	in %
< 25 jaar	-	-	2	1	2	1
25 - 34 jaar	1	3	37	17	38	15
35 - 44 jaar	11	34	45	20	56	22
45 - 54 jaar	10	32	61	27	71	28
55 - 64 jaar	8	25	60	27	68	27
> 65 jaar	2	6	17	8	19	7
Alle bedrijfs- hoofden	32	100	222	100	254	100

Het spreekt vanzelf dat bij de groep van niet-agrariërs en de rustende boeren en tuinders de ouderen relatief sterk zijn vertegenwoordigd; 69% is 45 jaar of ouder.

§ 2. De opvolgingssituatie

Ten einde een indruk te krijgen van de stand van zaken met betrekking tot de bedrijfsopvolging is bij een aantal personen, die geacht kunnen worden goed op de hoogte te zijn van de verhoudingen in het gebied van onderzoek, geïnformeerd, op welke bedrijven van bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder 1) de opvolging verzekerd leek, op welke bedrijven deze twijfelachtig was en welke bedrijven naar alle waarschijnlijkheid geen opvolger hadden. In de tabellen 16 en 17 zijn de resultaten van deze informatie weergegeven.

- 1) Alleen voor deze groep is thans iets te zeggen over de situatie met betrekking tot de opvolging. Zulks in tegenstelling tot de bedrijven van jongere bedrijfshoofden, waar de zoons in het algemeen nog niet oud genoeg zijn om een uitspraak ten aanzien van de opvolging toe te laten.

Op de eerste plaats de tuinbouwbedrijven. Onder de 94 bedrijfshoofden die 50 jaar of ouder zijn, zijn er 39 (41%), die een opvolger hebben. Op 7 bedrijven (8%) is de opvolging nog onzeker. Op 48 bedrijven (51%) tenslotte is er nog geen opvolger. Deze laatste bedrijven zullen in de komende vijftien à twintig jaar vrijkomen. Het merendeel ervan zal dan waarschijnlijk uiteenvallen. Tot zover de cijfers voor het gebied in zijn geheel. In Bergen op Zoom ligt het percentage tuinbouwbedrijven zonder opvolger hoger (56%) dan in de overige onderzoeksgemeenten (47%).

Tabel 16. De opvolgingssituatie op de tuinbouwbedrijven, 1965

	Aantal bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder in		
	Bergen op Zoom	overige gemeenten	het gebied
Met opvolger	18	21	39
Opvolging onzeker	1	6	7
Zonder opvolger	24	24	48
Alle bedrijfshoofden	43	51	94

Op de landbouwbedrijven met tuinbouw zijn er naar verhouding meer bedrijven waar een opvolger aanwezig is. Op 70 bedrijven (56%) is nl. de opvolging verzekerd. De opvolging is nog onzeker op 11 bedrijven (9%). 42 bedrijven (35%) hebben geen opvolger. Ook hier kan vastgesteld worden, dat het percentage bedrijven zonder opvolger in Bergen op Zoom hoger ligt (47%) dan in de omringende gemeenten (32%). Aangezien de absolute aantallen gering zijn, is enige voorzichtigheid echter geboden.

Tabel 17. De opvolgingssituatie op de landbouwbedrijven met tuinbouw, 1965

	Aantal bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder in		
	Bergen op Zoom	overige gemeenten	het gebied
Met opvolger	8	62	70
Opvolging onzeker	-	11	11
Zonder opvolger	7	35	42
Alle bedrijfshoofden	15	108	123

HOOFDSTUK V

De bijzondere problematiek van de tuinbouw in de gemeente Bergen op Zoom: de onteigeningen

In hoofdstuk I kwam naar voren dat de oppervlakte tuinbouw in Bergen op Zoom in de periode 1962-1965 is ingekrompen. Ook bleek dat het aantal bedrijven met tuinbouw is gedaald. Weliswaar vertonen de omliggende gemeenten ook een afnemings, doch niet in die mate als Bergen op Zoom.

Het enigszins afwijkende beeld, dat Bergen op Zoom te zien geeft, moet waarschijnlijk minstens voor een deel worden toegeschreven aan de omstandigheid dat in deze gemeente in de achter ons liggende jaren veel tuinbouwgrond is onteigend ten behoeve van de stadsuitbreiding.

In dit hoofdstuk zal nu nader aandacht geschonken worden aan de onteigening van tuinbouwgrond in Bergen op Zoom. Onze gegevens zijn gebaseerd op inlichtingen, verkregen op het gemeentehuis te Bergen op Zoom. Er is geen enquête onder de betrokken agrariërs gehouden. Dit brengt met zich mee dat slechts een indruk ten aanzien van de onteigening van tuinbouwgrond kan worden gegeven. Het is dus niet onze bedoeling een in alle opzichten sluitend en volledig beeld van de onteigeningen te geven.

Naar ruwe schatting is sinds 1947 in Bergen op Zoom ongeveer 360 ha tuinbouwgrond onteigend. Als men bedenkt dat Bergen op Zoom in 1950 over 459 ha tuinbouwgrond beschikte, komt de grote omvang van de onteigeningen duidelijk naar voren. Volgens onze inlichtingen is de oppervlakte tuingrond die in de komende jaren nog onteigend zal worden, gering (naar schatting ongeveer 5 ha). Dit betekent echter geenszins dat de totale oppervlakte tuinbouwgrond in Bergen op Zoom in de komende jaren ten gevolge van de onteigeningen slechts een geringe daling te zien zal geven. De zojuist genoemde cijfers (respectievelijk 360 ha en 5 ha) hebben nl. betrekking op de onteigening "in juridische zin"; zij omvatten zowel de reeds gerealiseerde als de (feitelijk gezien) nog niet gerealiseerde onteigeningen. Bij de (feitelijk) nog niet gerealiseerde onteigeningen gaat het om een aanzienlijke oppervlakte (nl. 164 ha tuinbouwgrond). Er zijn 62 bedrijven bij betrokken.

In het onderstaande zullen wij nu ingaan op enkele aspecten van de onteigeningen die reeds hebben plaatsgehad c.q. in de komende jaren naar verwachting nog tot stand zullen komen. Wij gaan hierbij uit van de onteigening in feitelijke zin.

Achtereenvolgens zal aandacht geschonken worden aan de bedrijven die in de periode 1962-1965 als gevolg van de onteigeningen zijn verdwenen (§ 1), aan de bedrijven die in het verleden gedeeltelijk zijn onteigend, doch in de naaste toekomst naar verwachting niet verder onteigend zullen worden (§ 2) en aan de bedrijven die in de komende jaren

naar alle waarschijnlijkheid nog geheel zullen worden onteigend (§ 3).

§ 1. De bedrijven met tuinbouw die in de periode 1962 - 1965 als gevolg van onteigening zijn verdwenen

In de periode 1962-1965 zijn in de gemeente Bergen op Zoom 63 bedrijven met tuinbouw uit de registratie verdwenen. Gaat men na wat hiervan de oorzaak c.q. de reden is geweest, dan blijkt het volgende: 47 bedrijven zijn verdwenen omdat zij geheel onteigend werden; van 10 bedrijven is het bedrijfshoofd gaan rusten, terwijl geen opvolger aanwezig was; van 6 bedrijven tenslotte is de oorzaak of reden van het verdwijnen niet bekend.

Onder de 47 als gevolg van onteigening verdwenen bedrijven waren 39 tuinbouwbedrijven en 1 landbouwbedrijf met tuinland. De bedrijfshoofden van de overige 7 bedrijven behoorden tot de groep van de niet-agrariërs.

Een voor de hand liggende vraag is: welke zijn de beroepen (in 1965) van de 39 bedrijfshoofden van tuinbouwbedrijven, die als gevolg van onteigening uit de registratie zijn verdwenen? Uit het onderzoek kwam naar voren dat slechts 4 personen tuinder zijn gebleven. Zij hebben zich opnieuw als tuinder gevestigd. Verreweg de meesten bleken een niet-agrarisch hoofdberoep te hebben (o.a. fabrieksarbeider, bouwvakarbeider, gemeente-arbeider, handelaar, portier, verzekeringsagent e.d.) of zijn na de onteigening gaan rusten en hebben hun beroeps carrière dus beëindigd. Van 4 vroegere bedrijfshoofden kon het beroep, dat zij in 1965 uitoefenden, niet worden achterhaald.

§ 2. De bedrijven met tuinbouw die in de periode 1947 - 1965 gedeeltelijk zijn onteigend

In 1965 waren er in Bergen op Zoom 44 bedrijven met tuinbouw die in de jaren tussen 1947 en 1965 gedeeltelijk zijn onteigend 1). In het onderzoek is niet nagegaan of en zo ja in welke mate deze bedrijven erin geslaagd zijn vervangende grond te pachten of te kopen. Volgens onze informatie liggen voor deze 44 bedrijven geen verdere onteigeningen in het verschiet.

Onder de 44 gedeeltelijk onteigende bedrijven zijn 27 tuinbouwbedrijven; 4 zijn landbouwbedrijven met tuinbouw. Van 12 bedrijven is het bedrijfshoofd rustend of heeft een niet-agrarisch hoofdberoep. Van 1 bedrijfshoofd is het hoofdberoep niet bekend.

Wat de opvolgingssituatie betreft kan het volgende worden opgemerkt. Onder de 44 gedeeltelijk onteigende bedrijven waren er 26 waarvan het bedrijfshoofd in 1965 50 jaar of ouder was. Van deze 26 bedrijven was op 14 bedrijven de opvolging verzekerd, op 11 bedrijven was geen opvolger

---

1) Het totale aantal bedrijven dat in de periode 1947-1965 gedeeltelijk werd onteigend, is uiteraard groter.

aanwezig en op 1 bedrijf was de opvolging nog dubieus.

§ 3. De bedrijven met tuinbouw die in de komende jaren naar alle waarschijnlijkheid geheel zullen worden onteigend 1)

In het onderzoek is tenslotte nog nagegaan hoeveel bedrijven in de komende jaren naar alle waarschijnlijkheid nog ten behoeve van de stadsuitbreiding zullen moeten verdwijnen. Dit aantal bedraagt 62 (26 ervan zijn reeds gedeeltelijk onteigend). De 62 alsnog te onteigenen bedrijven hebben gezamenlijk 164 ha tuinbouwgrond in gebruik.

Onder de hier bedoelde 62 bedrijven bevinden zich 52 tuinbouwbedrijven; de resterende 10 bedrijven zijn in handen van niet-agrariërs of rustende tuinders. De 52 tuinders, wie alsnog een onteigening te wachten staat, zijn als volgt over de verschillende leeftijdsklassen verdeeld: 2 (25-34 jaar), 14 (35-44 jaar), 24 (45-54 jaar) en 12 (55-64 jaar). De niet-agrariërs en de rustende tuinders zijn alle ouder dan 50 jaar.

Tenslotte nog een enkel woord over de opvolgingssituatie; 34 van de 62 bedrijfshoofden zijn 50 jaar of ouder. Op 12 van deze 34 bedrijven is de opvolging verzekerd, op 13 bedrijven is geen opvolger aanwezig en op 9 bedrijven is de opvolging nog onzeker.

§ 4. Slotopmerking

Zoals uit het voorgaande bleek, is in het verleden in de gemeente Bergen op Zoom een belangrijke oppervlakte tuinbouwgrond onteigend. Voor de naaste toekomst liggen nog een aantal onteigeningen in het verschiet. Hierdoor zal een niet onbelangrijk aantal tuinders hun bedrijf geheel of gedeeltelijk verliezen. De toekomst van de tuinbouw in de gemeente Bergen op Zoom is daardoor niet erg hoopgevend. Op wat langere termijn gezien is het niet ondenkbaar dat in de gemeente niet veel plaats voor tuinbouw meer zal zijn. De ontwikkeling van de tuinbouw in het gebied van onderzoek zal in verband hiermee vooral worden bepaald door hetgeen er in de omliggende gemeenten zal gebeuren. Men kan zich overigens afvragen of niet bepaalde maatregelen getroffen dienen te worden om de goede en vakbekwame tuinders, die uit Bergen op Zoom worden verdreven, elders in het gebied vestigingsmogelijkheden te bieden. Dit zou wellicht een stimulerende invloed kunnen hebben op de ontwikkeling van de tuinbouw in de omliggende gemeenten.

---

1) Daarnaast zal nog een gering aantal bedrijven gedeeltelijk worden onteigend. Het betreft hier uitsluitend onteigeningen in verband met wegverbreding e.d., waarmee slechts zeer kleine oppervlakten tuinland gemoeid zijn.

Samenvatting

Inleiding

Met betrekking tot de tuinbouw in en rond Bergen op Zoom dient onderscheid gemaakt te worden tussen de tuinbouw in Bergen op Zoom enerzijds en de tuinbouw in de omliggende gemeenten anderzijds.

In Bergen op Zoom is van oudsher tuinbouw aanwezig. De tuinders wonen voor een belangrijk deel in Bergen op Zoom zelf en hebben hun tuinland aan de rand van de stad. Ten behoeve van de stadsuitbreiding hebben vrij veel onteigeningen plaatsgehad. Daardoor is een aanzienlijke oppervlakte tuinbouwgrond verloren gegaan.

De tuinbouw in de omliggende gemeenten (d.w.z. Halsteren, Ossendrecht, Woensdrecht en Wouw) is van betrekkelijk recente datum. Vooral in de periode na de Tweede Wereldoorlog is het tuinbouwareaal in deze gemeenten sterk uitgebreid. De ontwikkeling werd hier niet, zoals in Bergen op Zoom, geremd door onteigeningen.

In het rapport is nader ingegaan op een aantal aspecten van de tuinbouw in Bergen op Zoom en omgeving, nl.: de ontwikkeling van het aantal bedrijven met tuinbouw, de tuinbouwgewassen, de oppervlakte tuinbouwgewassen per bedrijf, de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden, de opvolgingssituatie en de kwestie van de onteigeningen. De gegevens hebben betrekking op de periode 1962-1965. De opzet was, zoals uit de zojuist gegeven opsomming van onderwerpen blijkt, zeer beperkt. Er is slechts naar gestreefd een globale indruk te geven van de aard en de betekenis van de tuinbouw in Bergen op Zoom en omgeving en van enkele ontwikkelingen die zich hebben voorgedaan.

Vooraf zij er nog op gewezen dat de tuinbouw in het onderzoekgebied slechts een gedeelte vormt van de tuinbouw in West-Brabant. Bij de interpretatie van de onderzoeksgegevens dient hiermee rekening gehouden te worden.

De ontwikkeling van het aantal bedrijven met tuinbouw

In Bergen op Zoom daalde in de periode 1962-1965 het aantal bedrijven met tuinland, waarvan het bedrijfshoofd een agrarisch hoofdberoep heeft, met 26%. Dit komt neer op een vermindering van ongeveer 8,7% gemiddeld per jaar. Daarentegen geeft het aantal "bedrijven" met tuinland, waarvan het bedrijfshoofd een niet-agrarisch hoofdberoep heeft of rustend boer of tuinder is, een sterke stijging te zien (31%). Deze ontwikkelingen hangen ongetwijfeld voor een aanzienlijk deel samen met de onteigeningen van tuinbouwgronden. Hierdoor is op een aantal bedrijven de beschikbare oppervlakte tuinland te klein geworden en hebben de desbetreffende bedrijfshoofden een niet-agrarisch hoofdberoep gekozen.

De ontwikkeling in de overige onderzoeksgemeenten is anders verlopen.

Het aantal bedrijven met tuinland, waarvan het bedrijfshoofd een agrarisch hoofdberoep heeft, nam tussen 1962 en 1965 "slechts" af met 6%. Het aantal "bedrijven" met tuinland, waarvan het bedrijfshoofd een niet-agrarisch hoofdberoep heeft of rustend boer of tuinder is, daalde eveneens (14%).

In Bergen op Zoom komt de tuinbouw vooral voor op tuinbouwbedrijven. In de omringende gemeenten is ook de tuinbouw op landbouwbedrijven van betekenis. Uit het onderzoek kwam nl. naar voren dat van de 149 bedrijven met tuinland (agrarisch hoofdberoep), die Bergen op Zoom in 1965 telde, er 79% tuinbouw- en 21% landbouwbedrijf was. Voor de overige gemeenten in het gebied van onderzoek was dit respectievelijk 38% en 62%.

De tuinbouwgewassen

De belangrijkste gewassen in het gebied van onderzoek waren in 1965: aardbeien, asperges, erwten, overige groenten (met name bonen, prei en knolselderij) en fruit. Zij namen in genoemd jaar respectievelijk 9%, 26%, 16%, 27% en 17% van de totale oppervlakte tuinbouw in beslag. Tuinbouw onder glas was van relatief geringe betekenis.

In het algemeen kan men stellen dat de tuinbouw in Bergen op Zoom iets intensiever is dan de tuinbouw in de omliggende gemeenten. In Bergen op Zoom nl. waren de aardbeien- en aspergeteelten naar verhouding van meer betekenis. In de omliggende gemeenten daarentegen namen de erwten een veel belangrijker plaats in.

De oppervlakte tuinbouw per bedrijf

De tuinbouwbedrijven in het gebied van onderzoek hadden over het algemeen een betrekkelijk geringe oppervlakte tuinbouwgewassen. 67% van de bedrijven had in 1965 minder dan 3 ha en 46% minder dan 2 ha. De landbouwbedrijven met tuinbouw hadden dooreengenomen eveneens vrij kleine oppervlakten tuinbouw: slechts 17% had 3 ha of meer, 65% had minder dan 2 ha. De niet-agrariërs tenslotte bleken meestal zeer kleine oppervlakten tuinbouw in gebruik te hebben: 90% had minder dan 1 ha.

De leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden

Van een sterke veroudering van de tuinders in het onderzoekgebied kan niet gesproken worden. Dit geldt eveneens voor de landbouwers met tuinbouw. Wel kon worden geconstateerd dat in Bergen op Zoom- zowel wat de tuinders als de landbouwers met tuinbouw betreft - de laagste leeftijdscategorieën naar verhouding minder sterk vertegenwoordigd zijn dan in de omringende gemeenten. De oorzaak hiervan is vermoedelijk, dat voor een aantal Bergenopzoomse bedrijven een onteigening in het verschiet ligt.

De opvolgingssituatie

Om een indruk te krijgen van de opvolgingssituatie is nagegaan, op welke bedrijven van bedrijfshoofden van 50 jaar en ouder de opvolging verzekerd leek, op welke bedrijven deze twijfelachtig was en welke bedrijven naar alle waarschijnlijkheid geen opvolger hadden. Van de 94 tuinders van 50 jaar en ouder in het onderzoekgebied bleken er 39 (41%) een opvolger te hebben. Op 7 bedrijven (8%) was de opvolging dubieus. Op 48 bedrijven (51%) was geen opvolger aanwezig. In Bergen op Zoom lag het percentage tuinbouwbedrijven zonder opvolger hoger (56%) dan in de omringende gemeenten (47%).

In het gebied van onderzoek werden 123 landbouwers met tuinbouw, die 50 jaar of ouder waren, geteld. Op 70 bedrijven (56%) bleek de opvolging verzekerd te zijn. Op 11 bedrijven (9%) was de opvolging nog onzeker. 42 bedrijven (35%) bleken geen opvolger te hebben. Ook hier kon een verschil tussen Bergen op Zoom enerzijds en de overige gemeenten anderzijds worden geconstateerd. Het percentage bedrijven zonder opvolger bedroeg voor Bergen op Zoom nl. 47% en voor de omringende gemeenten 32%.

De bijzondere problematiek van de tuinbouw in de gemeente Bergen op Zoom: de onteigeningen

In de afgelopen jaren is in Bergen op Zoom een niet onaanzienlijke oppervlakte tuinland onteigend. Een belangrijk aantal tuinbouwbedrijven is daardoor verdwenen. In de periode 1962-1965 waren dit 47 bedrijven. De desbetreffende bedrijfshoofden hebben voor het merendeel de tuinbouw verlaten. Slechts 4 bedrijfshoofden zijn tuinder gebleven; zij hebben zich opnieuw gevestigd.

Naast de geheel onteigende bedrijven zijn er uiteraard ook bedrijven die gedeeltelijk werden onteigend. In 1965 bleken er in Bergen op Zoom 44 bedrijven met tuinland te zijn die in de jaren tussen 1947 en 1965 gedeeltelijk werden onteigend 1). Onder deze 44 gedeeltelijk onteigende bedrijven waren er 26 waarvan het bedrijfshoofd in 1965 50 jaar of ouder was. Hiervan is de opvolgingssituatie nagegaan. Naar voren kwam dat op 14 bedrijven de opvolging verzekerd was, op 11 bedrijven geen opvolger aanwezig was en dat op 1 bedrijf de opvolging dubieus was.

In het onderzoek is tenslotte nog nagegaan hoeveel bedrijven in de komende jaren naar alle waarschijnlijkheid nog ten behoeve van de stadsuitbreiding zullen moeten verdwijnen. Volgens onze schattingen ligt dit aantal op 62 (26 ervan zijn reeds gedeeltelijk onteigend). Deze 62 bedrijven hadden in 1965 te zamen 164 ha tuinland in gebruik. 34 van de 62 betrokken bedrijfshoofden waren in 1965 50 jaar of ouder. 12 hiervan hadden een opvolger, 13 hadden geen opvolger en in 9 gevallen was de opvolging nog onzeker.

---

1) Het totale aantal bedrijven, dat in de periode 1947-1965 gedeeltelijk werd onteigend, is natuurlijk groter.

Slotopmerking

Zoals uit het voorgaande bleek, zal in de naaste toekomst een niet onbelangrijk aantal tuinders in de gemeente Bergen op Zoom hun bedrijf geheel of gedeeltelijk verliezen. De toekomst van de tuinbouw in deze gemeente ziet er bijgevolg niet erg hoopgevend uit. In verband hiermee zal de ontwikkeling van de tuinbouw in het gebied van onderzoek vooral worden bepaald door hetgeen er in de omliggende gemeenten (nl. Halsteren, Ossendrecht, Woensdrecht en Wouw) zal gebeuren. Men zou zich derhalve kunnen afvragen of het niet gewenst is de vestiging in de omgeving van uit Bergen op Zoom verdreven tuinders te stimuleren.